

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№2/2023, 167-173

УДК: 82.191

DOI: https://doi.org/10.52754/16948610_2023_2_20

ТАМСИЛ ЖАНРЫНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА БЕРИЛИШИ

ОТРАЖЕНИЕ БАСНЕВОГО ЖАНРА В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

TRANSMISSION OF THE FABLE GENRE IN KYRGYZ LITERATURE

Акишова Гулзина Толоновна

Акишова Гулзина Толоновна

Akishova Gulzina Tolonovna

Улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Ст.преподаватель, Ошский государственный университет

Senior Lecturer, Osh State University

akishovagulzina@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-3690-4907>

ТАМСИЛ ЖАНРЫНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА БЕРИЛИШИ

Аннотация

Бул макалада кыргыз адабиятындагы тамсил жанрынын пайда болушу, өнүгүшү жөнүндөгү проблемалары талкууга алынды. Тамсил жанры, андагы чыгармалардын мазмуну, тамсилдин жаралышы, тамсилчилердин берейин деген ою, диалогду каймана мааниде, кейипкерлер аркылуу берилүүсү баяндалат. "Тамсил" деген терминдин түшүндүрмөсү берилип, анын түзүлүш формасы талданды. Макаланын негизги мазмуну кыргыз адабиятындагы тамсил жанрынын башталышы орус жана дүйнөлүк адабияттан котормо аркылуу башат алып, ошондой эле элдик оозеки чыгармачылыктагы макал-лакаптардын, жөө жомоктордун мотивдерин пайдаланып, кеңейтип тамсилдик деңгээлге жеткирилгендиги тууралуу маалыматтар каралды. Жыйынтыгында көптөгөн адабият изилдөөчүлөрдүн пикирлеринин негизинде тамсилдик жанрдын белгилери бөлүп көрсөтүлдү. Тамсилдин мазмунуна, пайда болуусуна түрткү болгон себептерге талдоо жүргүзүлүп, элдик оозеки жана профессионал кыргыз адабиятындагы тамсилчилер боюнча маалымат берилди.

Ачкыч сөздөр: кыргыз адабияты, тамсил жанры, тамсилчилер, сатира, элдик оозеки чыгармачылык, каймана маани.

Отражение басневого жанра в кыргызской литературе *Transmission of the Fable Genre in Kyrgyz Literature*

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы возникновения и развития жанра басни в кыргызской литературе. Описаны жанр басни, содержание произведений в ней, создание басни, идея баснописцев, символическая передача диалога через персонажей. Дается объяснение термина «Басня», анализируется его структурная форма. Основное содержание статьи заключается в том, что истоки жанра басни в кыргызской литературе были взяты из русской и мировой литературы путем перевода, а также использования мотивов пословиц и сказок и расширения их до уровня басен. В результате на основе мнений многих литературоведов были выявлены особенности жанра сказки. Дан анализ содержания басни, причины ее появления, сведения о баснях в народной и профессиональной кыргызской литературе.

Abstract

This article discusses the problems of the emergence and development of the fable genre in Kyrgyz literature. The genre of the fable, the content of the works in it, the creation of the fable, the idea of the fabulists, the symbolic transmission of the dialogue through the characters are described. An explanation of the term "Fable" is given, its structural form is analyzed. The main content of the article is that the origin of the fable genre in Kyrgyz literature was taken from Russian and world literature by translating, as well as using the motives of proverbs and fairy tales and expanding them to the level of fables. As a result, based on the opinions of many literary critics, the features of the fairy tale genre were identified. An analysis of the content of the fable, the reasons for its appearance, information about fables in folk and professional Kyrgyz literature is given.

Ключевые слова: кыргызская литература, басенный жанр, баснописцы, сатира, народное творчество, образное значение.

Keywords: Kyrgyz literature, fable genre, fabulists, satire, folk art, figurative meaning.

Введение

Адамзаттын жашоосунда тамсил жанры Эзоптун чыгармачылыгы аркылуу чагылдырып, ошонун таасиринде жамы адабият жаатында тамсил жанрынын пайда болуусу, өсүшү болгондугун көптөгөн изилдөөчүлөр белгилеп жүрөт. Ал эми кыргыз адабиятында тамсил жанрынын башталышы элдик оозеки чыгармачылык менен айкалышта каралып келет. Ар бир элдин адабиятындагы тамсил жанры ошол элдин улуттук өзгөчөлүгүн чагылдыргандай эле, кыргыз адабиятында да тамсил жанрынын өнүгүшүнүн өзүнчө тематикалык багыттары, өзүнө таандык каймана образдары бар.

Алгач “тамсил” деген терминдин маанисине токтоло кетсек. “Тамсил” деген терминдин чечмеленишинде айрым окумуштуулар орус тилиндеги “басня” деген терминдин чечмеленишин булак катары алышкан. Ал эми биз кыргыз тилиндеги сөздүктөрдөн төмөндөгүдөй маалыматтар менен бердик:

Тамсил – айбандарга же жаратылыштагы башка нерселерге берилген аллегориялык образдар аркылуу турмуштагы окуяларды, адамдарды каймана мааниде сүрөттөгөн, көбүнчө ыр түрүндө жазылган акыл-насаат маанисиндеги чыгарма (Кыргыз тилинин сөздүгү. 2010, б. 1140).

Тамсил – адамдардын кулк-мүнөзүн, кылык-жоругун каймана түрдө сатиралык жалпылоо аркылуу көрсөтчү адабияттык кыскача жанр. Тамсил көбүнчө ыр формасында болот да, притча менен апологго жакын келет. Тамсилге каарман катары айбанаттар, өсүмдүктөр, буюмдар алынат. Тамсилдин башында же аягында нравалык маанидеги афоризм (учкул сөз) болот. Тамсил адабияттын байыркы жанрларынан. Байыркы Грецияда – Эзоп (б.з.ч.), Римде Федр (б.з.ч.) сыяктуу тамсилчилер болгон. Ж.Лафонтен - жаңы замандын белгилүү тамсилчиси (17к.). Россияда тамсил жанрын А.П.Сумароков, И.И.Хемницер, А.Е.Измайловдор өнүктүргөн. И.А.Крыловдун юморго сугарылган реалисттик тамсилден бул жанрды жогору бийиктикке көтөргөн. Совет адабиятында тамсилдердин мыкты үлгүлөрүн Д.Бедный, С.Михалков, Ф.Кривин өңдүү жазуучулар жараткан. Кыргыз адабиятында Т.Молдо, М.Борбугулов, М.Турсуналиевдердин тамсилдери белгилүү (Кыргыз Совет Энциклопедиясы.1980, б.531).

Изилдөө ыкмалары. Макалада тамсил жанрынын адабияттагы алган ордун, окурмандарды, окуучуларды тарбиялоодогу максатын аныктоого астейдил токтолобуз. Мында айрым окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянып, иликтөөгө алабыз. Окумуштуу К.Исаков тамсил тууралуу көптөгөн пикирлерди жалпылап, тамсилдик жанрдын белгилери катары төмөндөгүдөй сыпаттарды бөлүп көрсөтөт:

- Тамсил - ыр түрүндө да, прозалык түрдө да болот, бирок көбүнчө эркин ыр формасында жазылып жүрөт;
- Тамсил - баяндоо стилинде жазылган эпикалык тектеги чыгарма;
- Тамсил - сатиралык адабиятка кирет;
- Тамсил – соңунда адептүүлүккө чакырган моралы айкын көрүнгөн адабияттын жанры;
- Тамсил – турмушту, адамдарды каймана формада чагылдырат;
- Тамсилдин каармандары – жаныбарлар, өсүмдүктөр, ар кандай буюмдар болуп, алар адамча ой жүгүртөт, сүйлөйт жана башка аркеттерди жасайт ж.б. адамдык сапаттарга ээ болот;

- Тамсилдерде адамдардын жеке сапаттары жана коомдогу тескери көрүнүштөр шылдыңга алынып, ал нерселерге сын билдирилет;
- Тамсил кыска болот (Исаков К. 2009, б.12).

Тамсил жанры, андагы чыгармалардын мазмуну, деги эле тамсилдин жаралышына эмне себеп? Эмне үчүн тамсилчилер берейин деген оюн, диалогду каймана мааниде, кейипкерлер аркылуу берет? Доордун кайсы мезгили болбосун адам баласы, бирдей, теңдикте жашоо кечирбейт. Табиятынан ак-кара, чоң-кичине, алдуу-алсыз сыпаттар, жакшы-жаман көрүнүштөр адамзаттын жашоо образынан орун алып келет. Теңдик болбогон жерде сөзсүз бири-бирине болгон үстөмдүк орун алып, келишпөөчүлүк пайда болот. Адамдар нааразычылыгын билдирүүнүн ар түрдүү жагдайларын табышат. Ошол сыңарындай, адабиятта да тамсил жанры адамдын берейин деген оюн, нааразычылыгын каймана мааниде сүрөттөө аркылуу жеткирет. Маселен, сатирада терс көрүнүштөрдү, жаман сапаттарды, бийлик адамдарынын жаман кыял-жоруктарын ачык айтып чыкса, тамсилде каймана мааниде айтылат. Бирок ачык айтып сындаганга караганда тамсил ыкмасында мыскылдоо, шылдыңдоо тике айтылбай, кыйыр берилиши бир топ таасирдүү болот. “Тамсил жанрынын алгачкы жаралыш табиятында коомдук түзүлүш менен жеке адамдын турмуш-тиричилигиндеги сөзсүз учураган кемчилдиктердин, жаман көрүнүштөрдүн, терс сапаттардын залалын көркөм сөздүн күчү менен түз айтпастан, аларды флора (өсүмдүктөр дүйнөсү), фауна (айбанаттар) дүйнөсүндө салыштырып, өтмө, каймана мааниде аллегориялаштыруудан өсүп чыккан. Тамсилдин мындайча шартына караганда айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор менен айкалышып, ошолордон азыктанып, улам мезгил өткөн сайын көркөмдүк сапаты өнүгүп, коомдук өсүүнүн кийинки этабында сатиралык, мыскылдоочулук, шакабалык, сыңдоочулук, бетке айтуучулук, кемчилдик максаттарга басым жасалып, нукура тамсилдик жанр ажыралып чыккан” (Танаев Т. 1999, б. 61-62).

Жыйынтыктар жана талкуулоолор. Ал эми адамзаттын адабиятында тамсилдин башталышын Эзопко (6-кылымда) тиешелүү карасак, кыргыз адабиятынын тарыхында тамсил жанрынын башталышы окумуштуу Т.Танаев белгилегендей, тамсилдик идеяны алып жүргөн чыгармалар элдик оозеки сөз өнөрүндө арбын жолугат. Мында тамсилдер өзүнчө толук иштелген жанр катары кеңири өнүгүү жолун таба албаса да, башка жанрлардын шарапатына таасирленип, макал-лакаптарга, табышмактарга, жөө жомокторго, эпосторго, жаңылмачтарга, лирикалык ырларга аралашып, көркөм касиетин байыткан (Танаев Т. 1999, б. 60).

Кыргыз адабиятында тамсил жанры Тоголок Молдонун чыгармалары, же болбосо орус адабиятынан которулган тамсилдерден башталгандыгын белгилешет. Тамсилдин каармандары жаныбарлар, өсүмдүктөр, ар кандай буюмдар адамча сүйлөп, адамча иш-аракеттерди жасайт деген пикирге таянып, кыргыз фольклорунда тамсил жанры берилген деп айтууга негиз болот. Мисалга алсак, түрдүү жаныбарлардын, тоо-таштардын, бак-дарактардын сүйлөшү, жомоктор, түрдүү уламыштар (“Күкүк менен Зейнеп”, “Эмнеге жарганат түндөсү учуп калды” ж.б.), айрым эпостордогу адамча тил бүткөн каармандар.

“Кожожаш” эпосундагы жаныбарлардын сүйлөшү да тамсилге мисал боло алат. Окумуштуу К.Исаков белгилегендей, жазуучу Ч.Айтматов баяндаган кеп, притча, өз ичинде Сурэчкинин образы жана аягындагы берген тарбиялык мааниси тамсилдик белгилерди камтып турат. Мында тамсилдик каарман Сурэчки кыргыз элинде, элдик

оозеки чыгармачылыкта тамсилчилик байыртадан эле жашап келгендигин аныктайт. Окумуштуу бул пикирди негиздеп, төмөнкүдөй оюн билдирет: “Кыргыз этногенезисинде табият менен адам жуурулушкан бир бүтүндүк, адам эмне, жаныбар эмне – баары келип, жаратылыштын жандуу макулуктары экендиги көрсөтүлөт. Кыргыз тамсилдеринин генезиси ушунда жатат. Тамсил жанры орус, казак адабияты аркылуу келген, аны эң алгач Тоголок Молдо баштаган деген көз караш биздин оюбузча туура эмес” (Исаков К. 2009, б.14). Демек, кыргыз адабиятында тамсил, тамсилчилик элдик оозеки чыгармачылыктын башатында эле пайда болуп, жаш муундарды тарбиялоого орчундуу таасирин берип келет деп айтууга болот.

Кыргыз адабиятында тамсил жанры ыр түрүндө да, кара сөз түрүндө жашап келет. Элдик тамсилдерди жаратып, кайра иштеп, элге жеткирүүдө ырчылардын, чечендердин, куудулдардын, жомокчулардын, айтуучулардын, комуз-кыякчылардын жана жалпы эле эл арасындагы алдыңкы сөзгө чебер адамдардын ролу жогору турарын окумуштуу Т.Танаев белгилейт (Эпикалык жанрлар. 1999, б. 60).

Чындыгында кыргыз адабиятынын башатында турган легендарлык ырчылар - Асан Кайгы, Кетбука, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Жээренче чечен, Акыл Карачач, Насридин Кожо, Апендилер тамсилдик элементтерди негиздесе, бизге келип жеткен нускоочу-төкмө акындар – Жеңижок, Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы, Эшмамбет, Калык, Коргоол, Осмонкул, Алымкул, Боогачы, Ысмайылдар андай идеяларды өнүктүрүшкөн. Булардын ичинен жазгыч акын Тоголок Молдо элдик тамсилдерди кайра иштеп, алардагы чыныгы тамсилдик жанрдын композициялык түзүлүшүнө кадимки профессионалдык көркөм форма кийгизген. Тоголок Молдо коомдун түрдүү багыттагы мазмунун чагылдырган көптөгөн маселелерге кайрылган. Элдин купулуна толгон кошок, арман мотивиндеги чыгармаларды жараткан. Акын эл арасында жашаган тамсилдик, аңыздык, жомоктук мазмунда ырга айландырып, анын тарбиялык, социалдык маңызын арттырган. Тоголок Молдо эл оозеки адабиятындагы “Каркыра менен түлкү”, “Бөрү менен түлкү”, “Кыргыз менен үкү”, “Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы” сыяктуу эл оозеки адабиятындагы кыска кара сөз түрүндөгү аңгемелерге жана “Иттин доолдай тиктирем” деген өңдүү ылакаптарга таянуу менен аларды ырга айландырып, жанрдык, мазмундук, формалык жагынан кадимки профессионалдык тамсилдик деңгээлге көтөрөт (Акматалиев ж.б., 2015.).

Ал эми кыргыз профессионалдык жазма адабиятындагы тамсил жанрынын өнүгүшүнө алгач орус адабиятынын таасири болгон. Дүйнөлүк адабияттан орус адабияты аркылуу таасир алынып, кыргыз тамсилчилерине практикалык жактан чоң жардам болгондугун тамсил изилдөөчүлөр белгилеп келишкен. Алар төмөндөгүлөр:

1) Орус-тузем менен окуган С.Громеницкийдин “Книга для чтение” деген китебине кирген И.А.Крыловдун тамсилдерин окуу аркылуу;

2) Октябрь революциясына чейин Абай Кунанбаев которгон он тамсил анын китептерине кирген, ошол казакча китептерден кыргызча китептерге өткөн.

3) Абай Кунанбаевден башка да казак тилинде 1909-1913-жылдарда И.А.Крыловдун тамсилдеринин котормолору төрт китеп болуп казактарга тараган (а ал кезде Түндүк жактагы кыргыздардын билим алгысы келгендери, алгачкы интеллигенция казак жеринде окуп, иштеп, казакча жаза да алышат), ошол аркылуу кыргыздарга оошкон.

4) Төңкөрүшкө чейин татар тилинде И.А.Крыловдун алты китеби чыккан, кыргыздын бир катар жаштары Казань, Уфа шаарларында окуп, ошолор аркылуу тараган болушу мүмкүн.

5) И.А.Крыловдун “Эшек менен Булбулун” Тоголок Молдонун вариантында берилишин М.Рудов котормо катары санабай, оригиналдан такыр алыстап кеткендигин белгилейт. Биринчи котормо “Ийнелик жана Кумурска” болуп, ал 1923-жылы чыккан биринчи кыргыз тилиндеги хрестоматияга киргендигин белгилейт. Биринчи китеп катары А.Осмонов которгон “Тамсилдер” (1937) деген китепти айтат (Исаков К. 2009, б.43-44). Жогорудагы окумуштуу К.Исаковдун цифралар менен бөлүштүрүүсүндөгү берилген маалыматтар кыргыз адабиятындагы тамсилчилердин тамсил жаратуусуна чоң өбөлгө болгон.

Ал эми кыргыз адабиятынын ар түрдүү этаптарында тамсил жанрында иштеген бир канча акын-жазуучуларды атоого болот. Алар:

- Жоомарт Бөкөнбаев (“Торгой менен Жагалмай”, “Жылан менен Бака”, “Мышык менен май”, “Булбул менен Гүл”, “Сагызган сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт”);
- Мидин Алыбаев (“Бардыгын билүүчү короз”, “Сот болгон Коен”, “Түлкү менен Кашкулак”, “Мас болгон коен”, “Кызматынан түшкөн короз” ж.б.);
- Райкан Шүкүрбеков (“Сагызган менен Түлкү”, “Түлкү менен Теке”, “Ат менен эшек”, “Секретарь Мышык” ж.б.);
- Муктар Борбугулов (“Ташкене”, “Чычкандын тою”, “Төө менен Эчки”);
- Мукамбеткалый Турсуналиев (“Өгүз спортсмен”, “Жалбырак”, “Кекилик”, “Чанач”, “Камгак”, “Арабанын монологу”);
- Жапаркул Алыбаев (“Тамсилчилерге тамсил”, “Гүл жана тикенек”, “Меймандос Арстан”, “Арстан өзүнө орун басар тандаганда”);
- Эсенгул Ибраев (“Кошоматчы Эчки”, “Мактанчаак Букачар”, “Үпүп башкарма”, “Демилгечи Түлкү” ж.б.).

Жогорудагы аты аталаган акын-жазуучулардын чыгармачылыгында тамсилдерди чагылдыруу өзгөчөлүктөрү түрдүүчө берилген. Алгач 20-кылымдын 30-жылдарындагы орус жана чет элдик адабияттарын кыргыз тилине которууга өзгөчө маани берилген учурда тамсил да четте калган эмес. И.А.Крыловдун, И.С.Тургеневдин, А.С.Пушкиндин, М.Ю.Лермонтовдун, Сергей Михалковдун тамсилдеринен которулган. Мезгилинде акын-жазуучулар бул котормолордун которулушуна чыгармачылык менен мамиле кылса, айрымдары оригиналдан алыстап, натыйжада туурап жазган таасир калтырышкан. Котормолор жеткиликтүү деңгээлде которулбаса дагы, тамсилчилер чыгармаларды улуу классиктердин тамсилдерин которуу, тууроо, ошол стилде жазуу аркылуу бул жанрдын кыргыз адабиятында өнүгүшүнө салым кошушту.

Тамсил жанрына толук жетпей ыр тибинде жазылып, бирок тамсилдин элементтери бар чыгармалар да кездешет. Ошондой эле, элдик оозеки чыгармачылыктан башат алып, макал-лакаптардагы, жомоктордогу мотивдерден өзөк алып, заманга ылайык интерпретациялап тамсилдик жанрга алып келишкен.

Совет мезгилиндеги идеологияга ылайык коомдо терс сапаттар болбойт деген түшүнүк адабияттагы сатира жаатын өнүктүрбөй келген. Ал эми адабияттагы сатиранын өнүгүшү “Чалкан” журналы менен да байланыштырылат. 1955-жылы июль айынан республикалык саясий-сатиралык “Чалкан” журналынын чыгышы, башка

басылмаларга, анын ичинде партиялык газеталарга да сатира бурчунун уюштурулушу бир топ жазуучулардын сатира жаза башташына түрткү болгон. Бул жагдай тамсил жанрынын өнүгүшүнө түздөн-түз өбөлгө болгон.

Корутунду

Кыргыз адабиятындагы тамсил жанрынын пайда болушу, өнүгүшүнө карата илимий изилдөөбүздү жыйынтыктап жана корутундулап негизинен төмөнкүдөй натыйжаларды белгилейбиз:

1. Тамсил жазуу менен тамсилчилер жашоонун бардык мезгилинде болуп келген теңсиздикке, кошоматчыларга, жатып ичерлерге, мактанчаактарга каршы ойлорун, пикирлерин таамай, курч шакаба менен жеткирүүгө мүмкүнчүлүк алышкандыгын көрөбүз.

2. Кыргыз адабиятындагы тамсил жанрынын өнүгүшүнө алгач орус адабияты, орус адабияты аркылуу дүйнөлүк адабияттан таасири алынып, кыргыз тамсилчилерине практикалык жактан чоң жардам болгондугун белгилейбиз.

3. Кыргыз адабиятында тамсил, тамсилчиликтин башаты элдик оозеки чыгармачылыктын башталарын, макал-лакаптардын мазмунунан өзөк алып жаралгандыгын айтууга болот. Ал эми кыргыз тамсилинин тарыхында анын өнүгүү жолун изилдөө, тамсил аркылуу окутуу, алардын адам аң-сезимине, тарбиясына тийгизген таасирин изилдөө актуалдуу темалардан болот деп ойлойбуз.

Адабияттар

1. Акматалиев А., Мукасов М., Шейшеканова А. (2015). Тоголок Молдо, Алдаш Молдо. Бишкек.
2. Исаков К. (2009). Тамсил кудурети. Бишкек.
3. Исаков К. (2008). Кыргыз тамсилчилери: адабий портреттер. Бишкек.
4. Кыргыз Совет Энциклопедиясы (1980). Фрунзе.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү (2010). Бишкек.
6. Танаев Т. (1999). Эпикалык жанрлар. Ош..